

JÁVORSZKY EDIT

**A rekonstruált gyermek
Thomas Bernhard önéletrajzi írásainak pszichoanalízise**

A narratív identitás a szelf fejlődésének gyorsan elfogadott és sokat ígérő megközelítése lett. Jelen tanulmány bemutatja azokat a modern elméleteket, amelyek szerint az anya-gyermek interakciók építik fel a szelfet, és megmutatja azt az utat is, hogyan alakulnak át a korai tapasztalatok narratív formába. Winnicott szerint minden ember rendelkezik egy valódi és egy hamis szelffel. A gyermek a hamis szelfen keresztül az emberi kapcsolatok hamis rendszerét építi fel. A hamis szelf elsődleges feladata védekező, meg kell óvnia a valódi szelfet a veszélytől, a sérülésektől és egyéb destrukcióktól. Mindez tudattalanul zajlik. Thomas Bernhard Önéletrajzi írások című művének pszichoanalízise közelebb visz minket ahhoz a folyamathoz, ahogyan kialakul a hamis szelf. A szerző életét ismétlődő szerencsétlenségek jellemzik, beleértve a törvénytelen gyermek megaláztatásait és gyermekkorát egy olyan anya mellett, aki soha nem leplezte fia iránt érzett megvetését. Nem szabad azonban elfelejtkezni arról sem, hogy Bernhard ötkötetes önéletrajzi művét a kutatók a költészet és az igazság keverékének tartják.

1. Bevezetés

Minden pszichológiai irányzat létrehozta a maga személyiségelméletét, gondoljunk csak a behaviorizmusra vagy a pszichoanalízisre. A különböző irányzatok személyiségelméletei azonban nem elég integratívak, nem képesek a humán lét különböző aspektusait egységes, jelentésteli egésszé formálni. A pszichológiai folyamatok egységes értelmezésének kitüntetett ígéretét adja a narratív pszichológia. Születésénél Bruner (1986) bábáskodott, a pszichológia narratív fordulata az ő nevéhez köthető. Az emberi gondolkodás két típusát különítette el: az egyik a paradigmikus, logikai, tudományos mód, a másik a narratív vagy elbeszélő mód. Ez utóbbi nem formális, hanem életszerű, koherens és hihető. Az elsőt inkább az egzakt tudományok kutatói, főleg a természettudósok használják, a másodikat pedig az írók és a történészek. A narratíva kronologikusan felépített történet, elbeszélés, László János (2004) szerint élő vagy megszemélyesített cselekvők időben lezajló célirányos cselekvése.

A narratíva-készítés egyetemes emberi jelenségnek bizonyult, amely az emberi elme tervrajzát tükrözi. A narratív pszichológia az elbeszélő funkciót általános antropológiai sajátosságként fogja fel. Az ember történetmondó, magát történetekben felépítő lény. Az elbeszélés, az elbeszélésminták, amiknek a segítségével koherenssé tesszük a dolgokat, valójában a társas interakciókból származnak. A második kognitív forradalom az egyéni információfeldolgozást tágabb társadalmi, kulturális kontextusba helyezte, a hangsúlyt pedig a közös jelentések kialakítására tette. A jelentés nem az egyén fejében alakul ki, hanem az

emberek közti kommunikáció és interakció során bontakozik ki, vagyis konstruálódik. A konstruálás hajtóerejét a nyelvhasználat adja.

A narratív pszichológia új megvilágításba helyezte a szelf-elméleteket és a reprezentációkutatást. *Gergen* (1984) álláspontja szerint a szelf történetek révén konstruálódik, az énejlődés nem más, mint egyre jobb és jobb, a társas helyzetekhez egyre inkább illeszkedő narratívumok kialakításának a képessége. Az énről szóló narratívum kialakítása során az egyén koherens kapcsolatokat igyekszik létesíteni életének eseményei között. Az emberek személyes identitásukhoz az elbeszélés révén jutnak el.

McAdams (2001) központi feltevése az, hogy az identitás nem más, mint maga az élettörténet, ami szintén a történetekhez kapcsolódó terminusokban érthető meg. Az identitás élettörténeti modellje bemutatja, hogy a narratív megközelítés segítségével hogyan lehet megérteni egy személyiséget. A gyermekek, amint növekszik érettségi szintjük, egyre jobban differenciált és integrált történeteket mondanak. A narratív komplexitás mutatja az én fejlettségét.

2. Korai szelf-állapotok, narratív tradíció, konstrukció és rekonstrukció

Míg Freud még egy ingerbarriert feltételezett a csecsemő körül, Mahler pedig normál autisztikus szakasról beszél, a mai klinikusok és csecsemőkutatók kísérletei, megfigyelései meggyőzően bizonyítják, hogy egészen az újszülött kortól kezdve a csecsemő aktívabb viszonyban van a külvilággal, mint azt valaha is gondolták. Az újszülött kezdettől fogva hatóerővel bír, az affektusok széles skálájával rendelkezik, hihetetlenül kreatív és egyenrangú partnerként vesz részt a kapcsolatokban. Arra törekszik, hogy kompetens részévé váljék a vele való történéseknek. A kortárs fejlődéslélektani elméletek szerint a csecsemő kompetens, differenciált, a világról előhuzalozott ismeretekkel és naiv elméletekkel bíró, a kapcsolatokban aktívan résztvevő emberi lény (*Lénárd*, 2004).

Stern (1985) szerint az interszubsztivitás, a társas kapcsolatba lépés elemi szükséglet, feltételezi és teremti az ént. Szerinte nincs a fejlődésnek egyetlen olyan szakasza sem, amelyben az én és a másik teljesen differenciálatlan lenne. A gyermeki fejlődés interszubsztivitását hangsúlyozza. *Trevarthen* (hiv. *Péley*, 2004) szerint is már az egészen kicsi csecsemőben is megvan a vágy a gondozóval való kölcsönösségre, és arra, hogy szubsztív élményeit felismerjék, és ezáltal ezek megoszthatóvá váljanak a társas környezetben. Az elsődleges gondozó empátiája szükséges ahhoz, hogy a két psziché között híd jöjjön létre. A gyermek már az egészen korai időktől kezdve kapcsolati terminusokban

érteti meg magát másokkal. A viselkedés jelentése a mások viselkedésébe való beágyazottságtól, szervezethez való kötődéstől és a pszichológiai kontextustól függ.

A szelf szerveződésében és érzelmi szabályozásában kulcsfontosságú meghatározó tényező a személyközi viselkedés mentális állapotok terminusaiban való megértésének a képessége. Ez a képesség a korai kötődési kapcsolatok során alakul ki, ezt nevezzük mentalizációnak (*Fonagy-Target, 2005*). A szelf átélése nem genetikai adottság, a másokkal való kapcsolatban, a szülők reflektív funkciója segítségével fejlődik ki. A korai szeretetkapcsolatok (tárgykapcsolatok) egyik funkciója, hogy a gyermek számára olyan környezetet biztosítsanak, amelyekben képes mások mentális állapotainak a megértésére, amelyben a gyermek úgy éli meg a saját érzelmeit, mint amelyek felismerhetők és ezáltal másokkal meg is oszthatók. Ambivalens helyzetben a csecsemő a helyzet érzelmi jelentését az anyja arcáról olvassa le. A csecsemők már nagyon korán ki tudják választani az érzelmi állapotokkal kongruens arckifejezést.

Stern (1995) feltételezi, hogy az interaktív világot már akkor narratívumszerű eseményekbe szervezzük, amikor még nem tudunk beszélni, nem mondunk történeteket. Ezeket a reprezentációkat "protonarratív borítéknak" nevezi. A protonarratív struktúrák létrejöttében fontos szerepet játszik a kötődési kapcsolat. A csecsemő a saját belső állapotait, mentális világát az anya közvetítésével építi fel, aki a gyerek viselkedését a belső állapotok, szándékok, vágyak terminusaiban értelmezi. Tehát az anya nem egyszerűen leírja a gyerek viselkedését, vagy egy adott viselkedést ingerként észlelve arra reagál, hanem a viselkedés mögé néz, azaz szándékot, motívumot, intenciót lát és a viselkedést ennek függvényében értelmezi. Az anya (a gondozó) tehát a csecsemő mentális állapotaira reflektál, és azt jeleníti meg (reprezentálja) számára, mégpedig a cselekvés nyelvén, amit a csecsemő megért (*Péley, 2002/1*).

A narratív szelfézés a 15-18. hónap táján kezd kibontakozni. Ez már önreflexív és lehetővé teszi a tárgyiasítást, amit a személyes névmások használata is mutat. A különböző szelfézési pillanatok itt még egymás mellett élnek. Az új képességek lehetővé teszik, és egyúttal kényszerítik is a gyereket, hogy az önmagáról való tudást narratív formába rendezze újra (*László, 2005*). *Stern (1995)* szerint a csecsemők számára különösen az olyan helyzetek alkalmasak a kapcsolati tudásról való reprezentációik leképezéséhez, amelyeknek elégséges időbeli kiterjedésük és koherenciájuk van ahhoz, hogy képzet legyen belőle. Ezek az ún. kiemelkedő pillanatok, „jelentéspillanatok” vagy „találkozáspillanatok”, amelyeket tematikus események formájában leképezünk. Ennek a jelennek a határai a közvetlen múlt és a közvetlenül megjósolható jövő. A mozgó pillanatban, a mögöttünk és előttünk kitaruló

horizontok között helyezkedik el, ahol a jelen szubjektívan a legsűrűbb. A kiemelkedő pillanatok alatt a történések vázlatát fogja fel és alkotja meg a gyermek. Ahogy a köznyelv is utal rá, a „nagy pillanatok” során valami végleg megváltozhat a kapcsolatokban (*Tényi–Herold–Lénárd*, 2000).

Mindenki saját tapasztalatából tudja, hogy az első élettörténeti epizódokat kb. hároméves korunk tájékáról tudjuk felidézni. Az azt megelőző időszakról is van tudásunk, de ezeket inkább a közeli hozzátartozók elbeszéléseiből ismerjük, hiszen ezek még nem narratív formában tárolt emléknymok. A szelf fejlődésének narratív pszichológiai közelítése ezt a kérdést is megválaszolja, vagyis azt, hogy miért van éles határvonal a rekonstruálható múlt és a narratív én kialakulása előtti időszak között. Míg az első évben az emlékezet implicit, nem verbális, hanem inkább szenzomotoros, emocionális és mozgásos, az idegrendszer fejlődésével kialakul az emlékezet explicit formája. A preverbális élmények soha nem lesznek elérhetőek explicit módon, viszont feltételezhetjük, hogy a hatásuk az egész életünk során jelentős marad. Amikor a nyelv belép a gyerek életébe, akkor egy újfajta alkalmazkodás jön létre, megjelenik a nyelvi emlékezet. Ebből következően megformálódik egy nyelvben kódolt történet. Egy idő után a pszichoanalízisben az az elképzelés alakult ki, hogy amit felnőttként a gyerekkorunkban történekről elgondolunk, az egy konstrukció, egy újfajta történet, mely az ember újabb és újabb tapasztalatai hatására folytonosan átalakul. Sőt, a legmodernebb kutatások szerint az, hogy éppen milyen gyerekkort konstruálunk, erősen függ attól a kontextustól, amelyben ez éppen zajlik. Tehát az élményeinket két- vagy többszemélyes helyzetekben éljük meg, és ezek az élmények az újabb és újabb kapcsolatok hatására módosulnak. A gyermekkori élmények felnőttkori prezentációjának autentikussága megkérdőjelezhető. Ezt az ellentmondást – úgy tűnik –, a pszichoanalízist a '60-as évektől megtermékenyítő narratív elméletek konstruktivista felfogása képes lesz feloldani.

Stern (1995) már a korai reprezentációk kialakulásában is a narrativitást véli felfedezni. Azt feltételezi, hogy bizonyos interaktív helyzeteket már a csecsemő is a jelentések terminusaiban észleli. Bár lényegesen egyszerűbb formában, de képes a célirányos, motivált viselkedés értelmezésére. Ez a jelentésszerveződés alapozza meg a bonyolultabb életesemények narratív reprezentációit. Az életesemények elbeszélése tehát nemcsak az explicit történetek szintjén ragadható meg, hanem magukban hordozzák a differenciálatlan, szimbiotikus szelf reprezentációját is. Talán ez az oka, hogy a szimbiotikus élmény pszichésen „normális” embereknél is nagyon gyakori. A fúzió melegségét vagy éppen extázisát minden ember időről időre átélheti. Felnőtt korban valószínűleg az orgazmus az elérhető legerőteljesebb összeolvadás-élmény. „*A mentális élet mindig szimbiózissal*

kezdődik, ebből a közegeből, mintegy érzelmi tengerből emelkedik ki aztán a valódi selfünk, s ehhez az állapothoz vágyódunk vissza” (Hamilton, 1996: 17).

A narratív szelf kialakulása azt is megköveteli a gyerektől, hogy a korábban kibontakozott szelférintéseket narratív formában reprezentálja. Vagyis az elbeszélés képességének megjelenésével a korábbi tapasztalatok újraszervezése ebben a formában történik. A verbális szelf kialakulásával a korábbi, preverbális időszak szerveződéséhez képest jelentős ugrás történik. Ez a rekonstruálható és nem rekonstruálható múlt közötti szakadékot is jelenti (Péley, 2004). A konstrukció, rekonstrukció tulajdonképpen két különböző csecsemő képét rajzolja meg. A fejlődéslélektan az ún. megfigyelt vagy objektív csecsemőt, a pszichoanalízis pedig a rekonstruált vagy szubjektív csecsemőt írja le. A rekonstruált gyermek a felnőttekkel folytatott klinikai beszélgetésekből épül fel, és a terapeuta, aki hallgatja az elbeszélést, valószínűleg elméleti konstrukcióval rendelkezik a csecsemőkorai fejlődésről. Stern szerint ez a klinikai csecsemő (Péley, 2004).

Olykor a nyelv pontosan ragadja meg a tényleges élményt, de a nyelv nem mindig működik ilyen eszményi módon. A világ ismerete és a szó ismerete között elcsúszás van. Az egyes globális élmények a mag-és interszubjektív viszonyulás szintjén nem hagynak a nyelvnek elegendő részt, amelyen át megkezdődhet a nyelvi átalakítás. A nyelv ebben az értelemben egy olyan egyesülési élmény, amely a megosztott jelentésen át a lelki viszonyulás új szintjét teszi lehetővé. Ez a helyzet tartalmaz egy paradoxont, ti. azt, hogy ha a gyerek megtanul beszélni, a beszéd összeköt és elválaszt egyszerre. A kapcsolat azonban a különválás ellenére megmarad és kezdeti egységük emléke beleíródik a gyermek sorsába. És ezek az élmények megfogalmazatlanul folytatják tovább névtelen, de mégis nagyon valóságos létezésüket. Vagyis a nyelv eljövetele nem mindig eszményi a gyermek számára, sok mindent veszít általa, de sokat is nyer vele. A nyelvnek lehet elidegenítő hatása is a szelfélményre. A csecsemő belépőt szerez a tágabb kulturális közösségbe, de ezzel azt kockáztatja, hogy elveszíti az eredeti élmény erejét és teljességét (Stern, 1985).

3. A történetek megkonstruálásának fejlesztési lehetőségei gyermekkorban

Az anya–gyermek interakciót elemző vizsgálatok azt mutatják, hogy az anyák (felnőttek) kifejezetten tanítják a gyereket azt, hogyan kell a múltról beszélni, mi az, amit érdemes megjegyezni, és azt is, hogy az emlékezés önmagában is fontos dolog. Az önéletrajzi emlékezet akkor válik különösen fontossá, amikor a közös emlékek egyeztetése által a társas életben kap szerepet.

Kétféle anyai viselkedést lehet megfigyelni, amelyek az emlékezést motiválják: az egyik a „visszaemlékezés”, amikor a gyerekekkel kölcsönösen átélt élményekről beszélnek, a másik a „gyakorlati emlékezés”, amikor az anyák valamely sajátos célból emlékeztetik valamire a gyermeküket. A szülő nem csak reflektál gyermeke elbeszéléseire, hanem ki is egészíti azokat. *Snow* (1990) szerint a jó szülő támogatja gyermeke megnyilatkozásait, és újramondja a narratívumokat, más szituációban. Ezzel is segíti a dekontextualizációt. A jól sikerült történeteket megerősíti. Jó eszközök az önéletrajzi emlékezet erősítéséhez, fejlesztéséhez a családi eseményekről készült fényképek, amelyeknek a főszereplője a gyermek (születésnap, karácsony, üdülés stb.). Ezek lehetőséget adnak arra, hogy felidézzük a gyermek szempontjából is jelentős életeseményeket és megerősítsük önbizalmában, én-tudatában. Remélhetőleg ma, a digitális fényképezés fénykorában is készülnek fényképalbumok, amelyeket nézegetni lehet. (Zárójelben szeretném megjegyezni, hogy hasznos vagy inkább kötelező lenne a nevelőotthonokban felnövekvő gyermekek számára is összeállítani egy fényképalbumot a jelentősebb életeseményekről. Ezeket időnként át lehetne nézni, beszélgetni róluk. A nevelőotthonokban gyakran szembesülök azzal a problémával, hogy a narratív szelf előtti életeseményeket nem lehet rekonstruálni, hiszen a gyerekeknek nincs erről semmilyen információjuk, senki sem beszél nekik arról, mi történt velük életük korai időszakában.)

A családi élet szervezésének kérdései, a másnapi teendők megbeszélése kapcsán a gyermek saját memóriájának és egyben énjének a folytonosságát éli meg.

A történetmondásra szoktat a mesélés is. A mesehallgatás kapcsán a gyermek megtanulja azt, hogyan lehet történeteket elraktározni, majd újra felidézni. Tulajdonképpen a mese egy dekontextuált információforrás a gyermek számára, hiszen úgy szembesül az emberiség nagy konfliktusaival, gondolataival, úgy tanul valamit az életről, hogy ő maga még nem rendelkezik ezekről saját tapasztalatokkal. A társak világa a „Piroska és a farkasban” meg egyéb történeteknek az alapvető mintázatain táru fel a gyerek számára, és ezeken keresztül szerez információkat arról, hogyan is kell értelmezni a világ jelenségeit.

Propp (1999) is felfigyelt arra, hogy az orosz varázsmesékben – a rendkívüli sokféleség ellenére –, a történetek véges számú cselekményegység kombinációjából jönnek létre. A cselekményegységek a szereplők nagyon sokféle cselekedeteit általánosítják. Az élettörténeti elbeszélés szerkezete hasonló a varázsmesékhez, a jelentős mások, vagyis a szereplők pszichológiai funkciókat képviselnek, és cselekedeteikkel előrelendítik a történetet. Az élettörténeti elbeszélésekben is el lehet különíteni különböző szereplőkhöz kötött funkciókat, pl. a szülő lehet támogató, védelmező vagy éppen elhagyó, áruló (*Péley*, 2005).

A gyermeki alkotások, pl. rajzok, családrajzok is lehetőséget adnak arra, hogy erről beszélgessenek, és a gyermeki alkotások értékességét, jelentésseliségét, fontosságát jelezheti az is, hogyha a jól sikerült rajzokat a szülők bekeretezik, elteszik. A jó történetalkotó képesség függ attól is, hogyan támogatja a környezet a beszédet, és milyen szókinccsel, kódrendszerrel kommunikálnak a gyermek környezetének tagjai.

Tehát az önéletrajzi emlékek ama gondoskodás mély lenyomatának a szimbólumai, amelyre újból és újból hagyatkoznunk kell, hogy az érzelmi támogatás iránti szükségletünket kielégítsük.

3. Az irodalom és a narratív pszichológia kapcsolata

Az irodalom és a pszichológia kapcsolatáról folytatott diskurzus sokszor felmerülő dilemmája, hogy azt formálta-e egzakt elméletté a pszichológia, főként pedig a pszichoanalízis, amit a művészek már megfogalmaztak, vagy az irodalmat a pszichoanalízis illusztrációjaként kell használni. *Trilling* (1965) szerint a pszichoanalízis az egyetlen olyan pszichológiai rendszer, amely finomság, összetettség, jelentékenység és tragikum dolgában felveheti a versenyt azokkal a lélektani felismerésekkel, melyeket az irodalom hosszú évtizedek során, igaz kaotikus masszában, de mégiscsak felhalmozott. A freudi pszichoanalízis által leírt emberi természet mindig is a költészet tárgya volt. *Freud* a 70. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen helyreigazította a szónokot, aki őt a tudattalan felfedezőjének nevezte, mondván: „*a tudattalant nem én fedeztem fel, hanem az előttem járt költők és filozófusok. Én csupán arra a tudományos módszerre jöttem rá, amellyel a tudattalant tanulmányozni lehet*” (hiv. *Trilling*, 1965: 85). A pszichológia mindig is használta a történeteket, a terepről hozott mendemondákat. A pszichoterápiának is része a beszélgetés, élettörténet-mesélés, értelmezés.

Milan Kundera (2000: 24) a „Regény művészete” című könyvében azt mondja: „*Minden idők minden regénye az én titkát kutatja. Amint egy képzeletbeli lényt teremtessz, egy regényalakot, automatikusan szembekerülsz azzal a kérdéssel, hogy mi is az én.*”

„*Míg az első európai elbeszélők cselekedeteket és kalandokat beszélnek el, és a hősök tetteikkel különböztetik meg magukat más emberektől, ahogyan Dante írta: 'a cselekvő ember legfontosabb szándéka, bármit cselekszik is, az, hogy feltárja arcát', a mai kor regénye azonban elfordult a cselekvés látható világától, és a láthatatlan belső életet vizsgálja*”(Kundera, 2000: 31-32). *Kundera* (2000: 81) véleménye az, hogy a regényt agyonnyomja a technika, a konvenciók, melyek az író helyett dolgoznak: „*exponálni egy hőst, leírni egy környezetet, cselekményt építeni egy történelmi helyzetbe, felesleges epizódokkal*

kitölteni a hősök életének tartalmát; minden díszletváltás új expozíciót, leírást, magyarázatot kíván”. Majd kicsit később ezt írja: „szabadítsuk meg a regényt a regénytechnika automatizmusától, a regény verbalizmusától, tegyük sűrűvé”.

Mindezek összecsengenek az e tanulmány által hivatkozott szerzőnek, Thomas Bernhardnak a modern regény feladatáról leírt véleményével is. A 20. sz. második felének rendhagyó, anarchista osztrák írója már nem hisz a történetekben, azok elbeszélésében vagy leírásában: *"Ami engem illet, én nem vagyok író, én olyan valaki vagyok, aki ír. Történetromboló vagyok, én vagyok a tipikus történetromboló (Bernhard, 1993: 11) „A könyv legyen sok is, olyan sokk, amit nem lehet kívülről látni” (ld. Fleischmann, 1988: 24). Interjújában ezt mondja: "Az olyan dolgokat el lehet hagyni, amit mindenki tud. Ezek csak akadályt jelentenek, és különben is érdektelenek". Erre egy példával világít rá: " Ha maga azt írja: egy nagyvárosban vagyok, akkor tudja mindenki, hogy az micsoda. Nem kell Ádámtól-Évától elkezdenie, hogy itt autók vannak, és itt több az ember, mint vidéken, és akkor az autókba elöl benzint töltenek bele, hogy aztán hátul a kipufogón jöjjön ki belőle, és így utaznak. Teljesen fölösleges. Tökéletesen elég, ha azt mondja: beszállt az autóba, elment a konferenciára, a kormányt megdöntötték és vége lett a világnak. Kész. Ami közben van, az teljesen érdektelen. Takarékoság, ahogy mondani szokták (Kunderánál sűrítés). A belső folyamatok, amelyeket senki sem lát, egyedül ezek érdekesek az irodalomban. A külső folyamatokat úgyis ismeri az ember. Amit senki sem lát, csak azt érdemes leírni. [...] Én nem tökfilkóknak írok, akiknek mindent el kell magyarázni. Egy jó könyv olyan, mint egy keresztretjvény. Hagyok némi játékteret az embereknek” (ld. Fleismann, 1986: 29).*

Vagyis a modern regény feladatának a legtöbb szerző az én értelmezését, az én (identitás) alakulásának folyamatát jelöli meg, amelyekben gyakran megjelennek a kora gyermekkori élmények. A „rekonstruált gyermek” mint pszichológiai konstrukció, jelentős szerepet játszik a 20. századi irodalomban, gondoljunk csak (a teljesség igénye nélkül) Kafkára, Hessére, Musilre, Amos Ozra és természetesen Thomas Bernhardra. Annak, hogy az irodalomban ilyen hatalmas igény támadt az én erőinek, motivációinak, szimbólumainak, illetve a kora gyermekkori tapasztalatok meghatározó szerepének a feltárására, abban nagy szerepe volt a pszichoanalízis elterjedésének. Ez a pszichológiai irányzat világított rá a korai tárgykapcsolatok jelentős szerepére, és az én felépítésének kutatása is elsődleges feladata a modern pszichoanalitikus irányzatoknak, amelyen belül létezik ego-pszichológia, individuál-pszichológia, szelf-pszichológia és nagyon hangsúlyosak az identitás-elméletek.

4. Önéletrajzi narratívák értelmezése és elemzése

Az elbeszelt élettörténet célja a saját világ megosztása másokkal. Az élettörténet-elbeszélés felmutatja a mindennapi tapasztalatok fontosabb mozaikjait, helyzeteit. Az identitás narratív konstrukció, az élettörténet elbeszélése egy újfajta tudást hoz létre arról, hogy az elbeszélő hogyan kreál jelentéstartalmakat és koherenciát a saját életében, vagy esetleg mennyire nem sikeres ez, minden fáradozása ellenére. A személyes élettörténetbe beleférnek azok az emlékek is, amelyek az explicit emlékek előttiak, és mások elbeszéléseiből van tudásunk ezekről.

A narratíva az események sora, aminek van kezdete és vége, és van közepe is, tehát szerkezete, íve van. *Paul Ricoeur* (1980) francia filozófus mondta, hogy az elbeszélések teszik élhetővé a világot, az elbeszélések időben behatárolt teret alakítanak ki, ami a jelentésteremtés előfeltétele. Csak a végén vagyunk képesek elvégezni az egészre vonatkozó számvetést és megragadni annak a jelentését. A hermeneutika egyik axiómája szerint a részleteket az egész alapján értjük meg, és az egészet a részletek alapján. Mindannyian tudjuk, mennyire bosszantó, ha egy történetből a lényeg hiányzik, ha egy könyv utolsó oldalait kitépték, vagy ha megzavarnak, és nem láthatjuk egy film végét a tévében. A narratíva ösvényként fogható fel, amely a múltból a jelenig, az itt és most szélesebb kontextusáig vezet, ahová az elbeszélő azért helyezkedik, hogy értelmet adjon annak, hol van, és hogyan jutott el oda. Ennek következtében az életrajzi narratíva visszatekintés, az ösvényen való újbóli végighaladás. Az elbeszélés nem egyforma részletességgel tér ki az élet különböző időszakaira, eseményeire, illetve fejezeteire. Az elbeszélő egyes eseményekről nagy részletességgel számol be, más eseményekről röviden, bizonyos eseményeket pedig kihagy. Van, aki egy órán keresztül beszél két hétről, aminek a lejegyzése több oldalt is kitesz, míg az elbeszélésből teljesen kimaradhat egy tízéves periódus, ami csak kihagyásként (ellipszis) jelenik meg a történetben. Az is előfordul, hogy a történet során egy eseményt, momentumot többször is elmesél valaki. Az elbeszélő vissza-visszatér egy bizonyos problémára, ami az élete során egy adott időpontban felmerült. Az elbeszélő mesélhet magáról aktív, cselekvő személyként vagy a történések, események passzív befogadjaként. Fontos megállapítani, hogy az elbeszélő miről beszél, mint adott körülményről, aminek alá kellett vetnie magát, vagy amivel meg kellett birkóznia, és miről beszél úgy, hogy az a szabad akaratán és szabad választásán múlt. A szöveg fogja megteremteti a történések és cselekvések értelmezését, interpretálását és magyarázatát az elbeszélő szempontjából. Az életút-történetnek, mint más elbeszéléseknek is, megvan a maga műfaja: tündérmese, hőstörténet, tragédia, áldozattörténet, szenvedéstörténet.

Ha híres emberek életrajzait olvassuk, azt tapasztaljuk, hogy valahol a serdülőkor tájékán kezdődnek, hiszen általában ebben az életkori szakaszban kezdik megkonstruálni élettörténetüket az emberek. Azt megelőzően a művész gyermekkorra vagy boldog, vidám, gondtalan volt, vagy tele volt nélkülözésekkel, de hogy milyen volt a kérdéses egyedi gyermekkor, az teljesen érdektelennek tűnik (Miller, 2002). Az értelmes, jó élet iránti igény arra késztet bennünket, hogy koherenciát teremtsünk, egységesítsük a történetünket, kisimítsuk a gyűrődéseket. Úgy teszünk, mintha nem a gyermekkorban rejlenének az egész további élet gyökerei. A legtöbb ember semmit nem akar tudni saját történetéből, azt sem ismeri fel, hogy saját gyermekkorának szorongatott és feloldatlan helyzeteiben éli az életét. A gyermekkori szenvedések elfojtása nagyon gyakori.

Thomas Bernhard gyermekkorát önéletrajzi műveinek segítségével és a vele készült interjúk elemzésével rekonstruáltam. *Thomas Bernhard* élettörténete szenvedéstörténet. Minden regényében megjelennek a korai negatív tapasztalatok, minden regénye egy próbálkozás a gyermekkorra rekonstrukciójára. Ő nem akar szabadulni ezektől, a szorongató élményektől, nem is akarja elfojtani ezeket. Ezt írja: „A többség gátlástalanul azt állítja, hogy boldog gyermekkorra volt, miközben csakis boldogtalan lehetett, amelyből a legszélsőségesebb erőfeszítések árán szabadulhattak, ez okból mondják, hogy boldog gyermekkoruk volt, mert gyermekkorukból már megszabadultak. Megszabadulni gyermekkorunktól nem jelent mást, megszabadulni a pokolból, és akkor még azt mondjuk, boldog gyermekkorunk volt, hogy nemzőinket kíméljük, szüleinket, akik pedig nem szolgáltak rá a kíméletre. Azt állítani, hogy boldog gyermekkorunk volt, még hozzá szüleink kímélendő, társadalompolitikai aljasság, nem más” (Bernhard, 1998: 85). „A gyermekkor sötét lyuk, amelybe szüleink taszítanak bele, s amelyből minden segítség nélkül kell kimászunk. A többségnek nem sikerül ebből a lyukból, ami gyermekkorunk, kimászni végül, élethossziglan bennmaradnak, nem másznak ki és megkeserednek. Ezért olyan megkeseredettek mind, akik nem másztak ki a gyermekkorlyukból. Végül is embertelen erőfeszítés kimászni ebből a gyermekkorlyukból. És ha nem jövünk ki elég korán a gyermekkorlyukból, a homályból egyáltalán, sosem mászunk ki többé” - mondta Bernhard (1998: 83-84) ”Régi Mesterek” című regényében.

Bernhard egészen egyszerűen dekonstruálja az életrajz műfaji kategóriáját is. Önéletrajzi könyvei rávilágítanak arra az általa megfogalmazott tényre, hogy csak krízishelyzetek vannak, és alapvetően minden a saját élet ellen szól. A bernhardi próza jellegzetessége a végtelen ironia, metsző gúny, az elemi erejű destrukció. Önéletrajzi műveinek első kötete, az „Egy gyerek” mondhatni, hogy a világirodalom egyik legriasztóbb, legkomorabb eseményekkel telezsúfolt önéletírása, műfaji sajátosságai szerint nem más, mint az élet borzalmain átívelő

modern szenvedéstörténet. A szenvedéstörténetnek megvannak az egyes stációi, ezek megfelelnek az önéletrajzi mű öt kötetének. Hogy valaki zabigyerekként szülessen, csecsemőként halászhálóban őrizték egy csónakban, miközben az anya házaknál cseléd, majd hazatérve – Ausztriában és Németországban – egy anarchista, dilettáns író nagyapa antiszociális tanain cseperedvén, súlyos lelki problémáktól szenvedve, szinte a gyengeelméjűség peremén élje át a náciizmussal sújtott mindennapi lét hiábavalóságát és reménytelenségét – ez valóban több mint egy 20. századi szokványos gyermekbántalmazás. A gyermeki lét poklának első helyszínei a Salzburg környéki falvak, ahol a család, néha a határ túlsó oldalán, már német földön él. Az „Egy gyerek” című regénye egy fölösleges, senkinek nem kellő, mindig bajkeverő kisfiúról szól, aki képtelen beilleszkedni az intézményesített világba. Az iskolában nem tud teljesíteni, még tízéves korában is "ágybavizelő", amit megkeseredett anyja azzal büntet, hogy mindennap az utcára teríti, közszemlére teszi a foltos lepedőt. Egyetlen védett hely a nagyszülők közeli háza, ha nagyobb bajt csinál, mindig oda menekül. Gyermekkorára való emlékezését áthatja a dekonstrukció, a pusztulás, pusztítás, az én-destrukció élménye. *„Nagyon gyakran elképzelttem, hogy a vasúti híd összedől, sok álmomban még ma is előttem van a leomlott vasúti híd képe, gyermekkorom elementáris katasztrófája. A sebes sodrású folyóba csak egy szálon lelógó első osztályú kocsik, rajtuk egy csomó holttest és a katasztrófa viharában kiáltozó túlélők vergődnek”.* *„Nagyapám felvázolta mindazokat a lehetőségeket, amelyekkel a hidat le lehet rombolni. Robbanóanyaggal mindent meg lehet semmisíteni, csak akarni kell. Elméletben lehetséges mindennap és minden egyes kívánt pillanatban mindent szétrombolni, összeomlasztani, kioltani. A magamévá tettem a gondolatot, és egész életemben játszom vele. Ölök, amikor akarok, rombolok, amikor akarok. Megsemmisítek, amikor akarok”* (Bernhard, 2007: 17-18).

Gyerekkora, anarchista nagyapja hatására, öngyilkossági spekulációkban telt. Erről ezt írja: *”Nem hinném, hogy tévedek, ha azt mondom, minden gyerekben gyakran megfordul az a gondolat, hogy megöli magát, és meg is próbálja, és aztán mégsem teszi meg, vagy megteszi, de nem sikerül [...] Mind a mai napig minden pillanatban eszembe jut, hogy megölöm magam”* (ld. Hofmann, 1999: 47).

Az élet szeretetét az anyától tanulja meg a gyerek, aki már a korai időszakban reményt, hogy élni jó és értékes. *Bernhardnak* nem volt meg ez az alapvető élménye. Anyja megkeseredett ember volt, aki egy életen át szenvedett ettől az érzéstől. Ha valaki boldogtalan, nem tudja, hogyan tehet egy kisgyermeket boldoggá. Mondhatjuk azt is, hogy az író hospitalizált, abuzált gyermek volt, az első fejezetekben leírt korai kapcsolati tapasztalat nem reprezentálódott az idegrendszerében. A kapcsolati tudás helyén egy hiátus, sivatag,

vákuum alakult ki, nem volt szeretve, ezért nem tapasztalta meg a szeretet erejét és építő energiáját. Bernhard tapasztalatait, korai élményeit túláltalánosítja, szinte nem is hiszi el, hogy ez másképp is lehet, mint az ő életében: „*Ha gyermeket nemzünk, életet adunk, amint álszent módon mondják, nem mást teszünk, alapvető boldogtalanságot hozunk, helyezünk ki a világba, s eme boldogtalanság láttán senkit nem foghat el más, mint a rémület*” (Bernhard, 1998: 84-85). „*Szüleim megcsináltak, s mint látja, amit csináltak, elrémítette őket, s legszívesebben meg nem történtté tettek volna. S mivel nem rejthettek páncélszekrénybe, belöktek a homályba, a gyermekkorlyukba, amelyből életükben nem volt kiút többé. A szülők gyermekeiket mindig felelőtlen módon nemzik, és ha látják, hogy mit csináltak, elrémülnek, így valahányszor gyermek jön a világra, csakis elrémült szülőket látunk [...] Teljes gyermekkorom a reménytelenség kora volt, semmi más. Szüleim nem szerettek, és én sem szerettem őket. Nem bocsátották meg nekem, hogy megcsináltak*” (Bernhard, 1998: 81).

Anyja gyakran mondta neki: A sírba viszel! Lehet, hogy ez volt az oka a temetőkhöz való vonzódásnak: „*A halottak már akkor is legkedvesebb bizalmasaim voltak, fesztelenül közeledtem hozzájuk. Órákig ültem valamelyik síron, és eltűnődtem a létről és ellentétéről*” (Bernhard, 2007: 53-54.). „*Legjobban azokat a miséket szerettem, amelyeket fekete misének neveztem, a halotti miséket [...] A felravatalozott halottak arca eltorzult, kiapadt belőle a vér, fakóságukban sokszor szinte rájuk sem lehetett ismerni. Gyakran semmit sem használt, hogy felkötötték az állukat, az lent maradt, és a szemlélő a száj sötét odvába látott [...] Ezek a temetések rendkívül nagy benyomást tettek rám, először láttam életemben, hogy az emberek meghalnak, és hogy elássák őket, és olyan jól betemetik, hogy az élőket már egyáltalán nem tudják megmérgezni*” (Bernhard, 2007: 17-18).

Az egészségesen fejlődő gyermek, bár foglalkozik a halállal, de a gyermeki gondolkodás egocentrikus sajátosságaiból következik az, hogy gyakran úgy gondolják, hogy a gyerekek védettek a halállal szemben, a halál csak az öregeket érinti és az öregkor nagyon messze van. Még a felnőttek is gyakran belekapaszkodnak saját halhatatlanságuk irracionális hitébe. Bernhard esetében a halál megváltás, az élet 'ellentéte' – ez a gondolat mély depresszióról tanúskodik. Vonzódása a halálhoz azzal magyarázható, hogy a gyermekkor szociális deprivációban telt, az életéből hiányzott az életet igenlő, támogató emberi kapcsolat, anyja visszavonta szeretetét gyermekéről, nagypapja anarchista volt, deviáns, destruktív nézetekkel. Élete tele volt gyásszal, de ő nem fojtotta el, nem „temette” el ezt az érzést. A pszichoterápiában gyakori tapasztalat az, hogy a pszichikum hajlamos úgy viselkedni egy számára elfogadhatatlan eseménnyel szemben, mintha az meg sem történt volna. A pszichikus

eltemetés során arról van szó, hogy egy esemény titokra ítéltetik, a beszéd közbeiktatása nélkül, azért, mert szégyenletes (*Ábrahám–Török*, 1998).

Bár a korai élmények verbálisan nem kódoltak, *Bernhard* a nyelv számára nagyon is hozzáférhetővé teszi korai élményeit. Lehetséges, hogy az írás terápia is a számára, segít kívülre helyezni a traumákat. Ezáltal szinte az önanalízisét végzi el a szerző, feltárja a gyermekkorának az összes akadályát, gátlását, traumáját, amely jogos gyermeki vágyainak az útjában állt. Normál esetben a szülő biztosítja a gyermek vágyainak megvalósulását, *Bernhard* közeli hozzátartozói azonban mindannyian elfojtott traumákkal, fájdalommal éltek együtt, és mindez pusztító hatást gyakorolt a gyermek nevelésére is. A szerző felismerte ezeket a lelki fájdalmakat, a könyveiben feldolgozta azokat, de ez már nem változtatható az élethez való pesszimista, negatív viszonyán.

André Green (hiv. *Fonagy–Target*, 2005) vezette be a „halott anya” (death mother) koncepcióját. Ez a fogalom azt jelenti, hogy a gyerek ráébred, elveszti anyja figyelmét, mivel az anya visszahúzódott egy depressziós, érzelmileg halott állapotba. Az eredmény nem a tárgy destrukciója lesz, hanem a jelentés elvesztése. A jelentés helyén pszichikus lyuk, űr, vákuum keletkezik. Ezt az elvesztett jelentés utáni kutatás követi. A halott anyával való azonosítás tehát a kapcsolat negatívját, nem-létét őrzi meg élőként a pszichikus szerveződésben, lehetlenné téve a páciens számára a későbbiekben a valódi, élő szeretetkapcsolatok létrehozását. A halott anya fogalma alapvetően strukturális koncepció, kiemeli az anya fontosságát az én-struktúra kialakulásában.

Minden gyermekben megvan az a jogos kívánság, hogy az anyja észrevegye, megértse, komolyan vegye. Az első hónapok során rászorul, hogy rendelkezék az anyjával, birtokolja, tükröződjék benne. A figyelem és tolerancia légkörében válik a gyermek képessé arra, hogy a szeparáció szakaszában feladja az anyával való szimbiózist, és megtegye az önállóság felé vezető lépéseket (*Miller*, 2002).

Bernhardnak nélkülöznie kellett a korai anyai gondoskodást. Törvénytelen gyermek volt, apja soha nem ismerte el, anyja szégyellte. „*Rotterdam kikötőjében egy halászbárkán kezdetleges 'bölcsőde' működött: a halász felesége függőágyakban tartotta a nevelt gyerekeket, a fedélzeten a tető alatt hét vagy nyolc újszülött függött a halászbárka famennyezetéről, akiket a hetenként egyszer vagy kétszer megjelenő anya kívánsága szerint mindig leeresztett és megmutatott. Állítólag minden alkalommal keservesen sírtam, és az arcomat, amíg a halászbárkán voltam, kelések borították [...] hihetetlen volt a bűz és áthatolhatatlan a pára*” (*Bernhard*, 2007: 38). *Stern* (1985) szerint a korai csecsemőkort a bontakozó önérzékelés jellemzi. A legkorábbi élményeink még érzet szintűek, mozgásosak,

ezek általában verbálisan nem megközelíthetőek. Az érzékszervi élmények sémái a szimbiotikus szelf reprezentációit is magukban hordozzák. *Bernhardnak* nem volt ilyen szimbiózis élménye, de a hiányhoz kapcsolódó érzékszervi élmények, illatok, vesztibuláris ingerek az élete végéig megmaradtak az implicit emlékezetében: *Mégis azt mondhatom, hogy első életévemet, az első napokat leszámítva, a tengeren töltöttem, nem a tengernél, hanem a tengeren [...] és mindenben, ami engem érint, jelentőséggel bír [...] Alapjában véve tengeri ember vagyok, csak a tengervíz közelében tudok igazán lélegezni, hogy gondolkodási lehetőségeimről ne is beszéljek. Természetesen ebből az időből semmiféle benyomások nem maradtak fenn, mindazonáltal úgy gondolom, akkori tengeri tartózkodásom egész történetemet meghatározza. Néha úgy tűnik, ha a tenger illatát belélegzem, mintha ez az illat lenne az első emlékem”* (Bernhard, 2007: 39).

Az én-funkciók fejlődésében fontos szerepet játszanak a társas visszajelzések, a feedback. *Bernhard* az anyjától nem kapott pozitív megerősítéseket, anyja szitkai, átkai súlyosan károsították bontakozó szelfjét, mély depresszióba taszították. A depressziót felfoghatjuk úgy is, mint az én elvesztésének közvetlen jelét, ami saját érzelmi reakcióink és megérzéseink tagadását is jelenti. A tagadás az életben maradáshoz szükséges. A depresszió mindig korai sérülésre utal, már újszülöttkorban is kieshetnek olyan érzelmi tartományok, amelyekre a szilárd én-tudat kialakításához lenne szükség (Miller, 2002). *Bernhard* ezt írja: *”Gondolataimat folyamatosan a megbocsáthatatlan szó határozta meg. Mit ért, hogy zokogtam és átkoztam magam [...] Kegyetlen voltam, alattomos voltam, és a mi a legrosszabb, agyafúrt voltam. Undorral töltött el, ha magamra gondoltam [...] Milyen züllött vagyok. Undorító. Hogy bemocskoltam a lelkeket! [...] Az vagy, aminek neveznek, a legförtelmesebb minden gyerek közül! Anyám nem bírta velem [...] Mivel engem a testi fenyítés végső soron mindig közömbösen hagyott [...] megpróbált rettenetes mondatokkal térdre kényszeríteni, minden alkalommal mélységesen megsértette a lelkeket, amikor olyanokat mondott, hogy: Már csak te hiányoztál nekem! Csak bajt hozol rám, vigyen el az ördög! Tönkretetted az életemet! Te vagy az oka mindennek! A sírba viszel! Egy nagy senki vagy, csak szégyent hozol rám!”* (Bernhard, 2007: 26). Majd később: *„Álmaimban még ma is ezek gyötörnek. Ő nem tudott semmit erről a megsemmisítő hatásról”* (Bernhard, 2007: 33).

Bernhardnak az ilyen tükröző mechanizmusok következtében valószínűleg hamis szelfje alakult ki. A csecsemő ugyanis a saját érzéseit önmagában nem tudja felismerni, ehhez segítségre van szüksége, az anyának a tükröző funkciójára. Az anya az, aki a gyermek érzéseit minősíti, címkézi. A gyerek fejlődésében az anya megerősítő szerepe döntő. A gyerek állandóan az anyjára függeszti a szemét, vizsgálja annak elmeállapotát, figyeli, hogy mi zajlik

benne. Ez a vizsgálódás kölcsönös, az anya is ugyanígy vizsgálja, hogy mi lehet az ő gyermekében. Ha az anya nem szereti, nem várta, nem akarta a gyereket, vagy eleve él benne valami olyan elképzelés, amit az nem valósít meg, tehát tele van ellenérzéssel, ez tudatos, vagy akár nem tudatos elutasítást eredményezhet. A gyerek, miközben az anyját fürkészi, olyat talál benne, ami számára veszélyes. Indulatot, elutasítást, nem megerősítést. Ezek számára fájdalmas érzéseket fognak okozni, és egy idő után kénytelen lesz elfordulni az anya tudatállapotának a megismerésétől, mivel a visszajelzésekkel nem fog tudni mit kezdeni. Ekkor a gyerek önmagáról sem tud képet alkotni, hiszen azt, hogy ő milyen, az anyán keresztül építi fel. Az pedig az anya visszatükröző funkciójától függ, hogy a gyerek a saját belső állapotairól milyen képet alkot. Ha ezt a visszatükrözést a gyerek nem tudja felhasználni a saját állapotainak az azonosítására, akkor önmaga megismerésére se lesz képes, hamis képe lesz magáról. Ez pedig egy olyan, nem is túl ritka pszichopatológiai állapotot hoz létre, amely az egész személyiségét érinteni fogja. Egyfelől nem bízik a másokban, hiszen van egy negatív tapasztalata, másfelől azonban nem képes a saját állapotát önmaga felismerni, örökké a másiktól fog függni.

Erről a jelenségről így ír *Winnicott* (hiv. *Fonagy*, 2004): a mama nézi a karján tartott kisbabát, a baba pedig a mama arcát nézi, és saját magát találja meg benne [...], feltéve, hogy az anya tényleg a pici és gyámoltalan lényt látja karjaiban, és nem a saját elvárásait, szorongásait, a gyerekekkel kapcsolatos vérmes reményeit vetíti bele. Ez utóbbi esetben a gyerek nem saját magát pillantja meg, hanem az anya igényeit. Ő maga tükör nélkül marad, amit aztán hasztalan keres egész későbbi élete során. Egy gyereknek kezdettől igénye van arra, hogy mindazt, ami ő, tiszteljék és komolyan vegyék.

Bernhard egész életét jellemezte, áthatotta az a tény, hogy nem tulajdonított nagy jelentőséget az emberi kapcsolatoknak. Ez az emberkerülés, embergyűlölet, antiszocialitás valószínűleg korai tapasztalataiban gyökerezett. Elfordult az emberi kapcsolatoktól, magányos volt, mert nem szerezte meg a kapcsolati tudást, nem voltak a preverbális időszakában kiemelkedő jelentés-pillanatai, amelyek kialakították volna ezeket a sémákat. Az egyik vele készült interjúban azt mondja: *"Ha soká vagyunk egyedül, ha hozzászokunk a magányhoz, ha edzettek vagyunk a magányban, ott ahol mások számára nincsen semmi, mi egyre többet fedezünk fel. Én egy pillanatig sem viselek el senkit. Már maga a gondolat, hogy ide jöhet valaki [...] Brrrr, ez borzasztó, kibírhatatlan"* (*Hofmann*, 1999: 12). A magány, a belső világ felé való intenzív odafordulás tette őt íróvá. Önmagát csak az irodalomban találta meg, a társak világában nem mozgott otthonosan.

Stefan Zweig azt írja: „a hétköznapi ember magában hordozza szenvedését, és nincs megadva számára az alkotás, a formába öntés lelki önmegváltása, menedéke” (Németh–Moretti, 2006: 11).

Thomas Bernhard önéletrajzi írásainak „pszichoanalízise” megmutatta azt, hogy az írók általában fokozottabban tudnak arról, ami velük történik, és képesek a lelkiállapotaikat olyan formába önteni, amely élményt, katarzist okoz az olvasóban.

Az irodalmi alkotások nyelvezete, a narratívák művészi eszközei segítségével a fejlődéslélektant hallgató diákok is sok mindent megérthetnek az emberi elme működéséről, és segítséget kapnak a saját és mások problémáinak értelmezéséhez is.

IRODALOM

Ábrahám Miklós–Török Mária (1972): Rejtett gyász és titkos szerelem 2. Gyász vagy melankólia: introjekció vs. inkorporáció In: *Thalassa* 1998/2-3. 131-145.

Allport, G. W. (1961): *A személyiség alakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bernhard, T. (1982): *Önéletrajzi írások*. AB OVO Kiadó, Budapest.

Bernhard, T. : Három nap. *Átváltozások*. Első szám 1993. 11.

Bernhard, T. (1985): *Régi Mesterek*. Palatinus Kiadó, Budapest.

Bruner, J. (1986): A gondolkodás két formája. In: László János (szerk.): *Narratívák 5*. Kijárat Kiadó.

Bruner, J.–Lucariello, J.(2001): A világ narratív újratemtése monológokban. In: László János (szerk.): *Narratívák 5*. Kijárat Kiadó.

Fleischmann, K. (1986): Az ok én magam vagyok. Interjú Thomas Bernharddal. *Átváltozások*. In memoriam Thomas Bernhard. Első szám 1993. 15-30.

Fonagy, P. (2004): Winnicott hamis szelf fogalmának újragondolása. In: Péley Bernadette (szerk.): *A kapcsolatban bontakozó lélek*. ÚMK. 254-272.

Fonagy, P. –Target, M. (2005): *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Gergen, K. J.–Gergen, M. M. (1984): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László János (szerk.): *Narratívák 5*. Kijárat Kiadó. 2001. 77-121.

Hamilton, N. G. (1996): *Tárgykapcsolat-elmélet a gyakorlatban*. Animula Kiadó, Budapest.

Hámori Eszter–Péley Bernadette (1999): A pszichoanalitikus rekonstrukció problémája. *Pszichoterápia* VIII. évf. 1999. január. 5-13.

Hofmann, K. (1998): *Beszélgetések Thomas Bernharddal*. Palatinus Kiadó.

Kundera, M.(2000): *A regény művészete*. Európa Kiadó.

- László János (2004): A második kognitív forradalom: a narratív pszichológia és a kognitív pszichológia viszonya. In: László János–Kállai János–Bereczkei Tamás (szerk.): *A reprezentáció szintjei*. Gondolat Kiadó. 324-340.
- László János (2005): *A történetek tudománya*. ÚMK.
- Lénárd Kata (2004): A nyelvzavar-koncepció hermeneutikai értelmezése. In: Erős Ferenc (szerk.): *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Pszichológiai Szemle Könyvtár 8. Akadémiai Kiadó. 123-137.
- McAdams, D. P. (2001): A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: László János (szerk.): *Narratívák 5*. Kijárat Kiadó. 157-175.
- Miller, A. (1997): *A tehetséges gyermek drámája*. Osiris Kiadó.
- Németh Attila–Moretti Magdolna (szerk.): *”Ki szépen kimondja a rettenetet, azzal föl is oldja”*. Medicina Kiadó. 2006
- Péley Bernadette (2001): A pszichoanalitikus modell és narratív pszichológia. In: *Konfliktus, hiány, trauma*. Animula Kiadó. 187-192.
- Péley Bernadette (2002): Az elbeszélés szerepe az én (self) kibontakozásában. In: *Magyar Tudomány*. 2002/1.71-77.
- Péley Bernadette (2004): A korai kapcsolatok és az élettörténeti elbeszélések néhány összefüggése. In: Erős Ferenc (szerk.): *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Pszichológiai Szemle Könyvtár 8. Akadémiai Kiadó. 137-153.
- Péley, B.–Kis, B.–Naszódi, M.–László, J.: A szelf állapotok kifejeződése az élettörténeti elbeszélésekben. In: *Pszichológia*. 2005. 25. 2. 171-179.
- Propp, V. J. (1999): *A mese morfológiája*. Osiris Kiadó.
- Ricoeur, P. (1980): A narratív azonosság.. In: László János (szerk.): *Narratívák 5*. Kijárat Kiadó. 15-27.
- Snow, C. E. (1990): Building memories: The ontogeny of autobiography. In: Cicchetti-Beeghly (eds.): *The self in transition. Infancy to childhood*. University of Chicago Press.
- Spence, D. P. (2001): Az elbeszélő hagyomány. In: László J. (szerk.): *Narratívák 5*. Kijárat Kiadó.121-131.
- Stern, D. N. (1985): *A csecsemő személyközi világa*. Animula Kiadó, Budapest.
- Stern, D. N. (1995): *Az anyaság állapota*. Animula Kiadó, Budapest.
- Tényi Tamás–Herold Róbert–Lénárd Kata: A találkozás pillanata. In: *Pszichoterápia*. 2000 /április, 117-123.
- Trilling, L. (1965): *Művészet és neurózis*. Európa Kiadó, Budapest.